

ЕФЕКТИВНІ ФОРМИ І ВИДИ РОБОТИ З РОЗВИТКУ КОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ СТУДЕНТІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

Система освіти України переживає складний період національного відродження на позиціях демократичності, гуманізму, підвищення інтелектуального рівня суспільства, внаслідок чого відбуваються зміни й оновлення як у системі середньої освіти, так і вищої. Оновлені типи загальноосвітніх навчальних закладів (ліцеї, гімназії, колегіуми, колежі) з нетрадиційними підходами, формами і методами навчання, великим різноманіттям навчальних планів і програм ставлять перед колективами вищих навчальних закладів проблему підготовки такого педагога, який би за своїм професійним рівнем відповідав усім сучасним вимогам. Звичайно, це зумовлює необхідність докорінної зміни у професійній підготовці вчителя. Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених проблемі підвищення якості підготовки вчителя (І. Зязюн, В. Кан-Калік, Л. Кондрашова, Н. Кузьміна, Л. Рувинський, В. Сластьонін) вона потребує подальшого вдосконалення та дослідження, особливо навчання студентів-вечірників, заочників, які навчаються на факультетах післядипломної освіти, і зокрема форм і видів навчальної діяльності, які сприяють удосконаленню навчального процесу [6, 7, 8, 9, 10, 13, 14].

Хоча ще в минулому столітті панувала думка про те, що майбутньому вчителю досить знати зміст навчальної дисципліни, а як її викладати - навчить досвід. Такої думки притримувалась більшість учених. Значний внесок у розробку проблеми підготовки вчителя вніс відомий вітчизняний педагог К. Ушинський, який наголошував на необхідності глибокого вивчення педагогічної теорії, розвитку творчого мислення у процесі професійної підготовки, порівнював педагогічну практику без теорії зі знахарством в медицині [16].

Більшість дидактиків виділяють дві групи форм організації навчання. До першої групи відносять лекцію, урок, семінар, лабораторні, практичні

заняття, консультації, заліки тощо; до другої - індивідуальну, фронтальну, групову (парну, колективну) роботу.

Індивідуальна форма роботи, передбачає відособлену навчальну діяльність студента: самостійне опрацювання певного матеріалу, підготовку доповіді, реферату, повідомлення, програмоване навчання, виконання певних завдань незалежно від інших студентів.

Фронтальна форма роботи передбачає безпосереднє спілкування викладача з усіма студентами групи, потоку одночасно, коли викладач, пояснюючи, демонструючи, залучає студентів до участі в обговоренні, вирішенні проблеми тощо.

Групові форми роботи досліджували Я. Коменський у всесвітньо відомій праці "Велика дидактика", Т. Васильєва, М. Віноградова, Є. Голант, В. Дяченко, В. Загвязинський, [1, 2, 3, 4, 5].

Значні доробки в теорію групових форм навчальної діяльності внесли Х. Лійметс, І. Унт, виділивши групову роботу як окрему самостійну форму [11, 12, 15]. Саме групові форми роботи сприяють формуванню професійно-педагогічних умінь і навичок майбутніх учителів, реалізації індивідуалізованого та диференційованого підходів до підготовки спеціалістів, а також підвищенню ефективності засвоєння інформації, рівня знань, умінь і навичок, використання можливостей спілкування, розвитку інтелектуальних умінь, іншими словами, підвищенню ефективності навчання.

Важливість використання різноманітних форм організації навчальної діяльності, особливо групових форм роботи - безперечна. Підтвердженням цього є не тільки висновки в працях вищезгаданих учених, але й результати опитування студентів і наш власний практичний досвід.

Оцінюючи вплив групових форм організації навчальної діяльності на підвищення ефективності навчання, студенти розмістили їх за рівнем значущості у такій послідовності:

- 82 % студентів наголошували на тому, що робота у групових видах навчання надає їм можливість поглиблювати свої знання, поєднуючи їх з практичним застосуванням, відчувати задоволення від навчальної праці, що є найкращим стимулом у навчанні;

- 70 % виділяли можливість розвитку інтелектуальних і комунікативних умінь і навичок, розвитку впевненості в своїй можливості опанування мовою;

- 68 % відзначали можливість зняття відчуття невпевненості, побоювання зробити помилку та отримати необ'єктивну оцінку викладача;

- 62 % підкреслювали можливість отримати допомогу від одногрупників і відчути себе рівноправним учасником навчального процесу, що давало їм можливість продемонструвати свої знання, не боячись зробити помилку, саме відчуття страху ніколи не сприяло розвитку комунікативних умінь, які є невід'ємною складовою професіоналізму вчителя іноземної мови;

- 60 % були впевнені, що саме групова робота допомагає кооперувати зусилля, вирішувати проблеми, знаходячи спільне рішення, раціонально використовувати навчальний час, узгоджувати свої дії з діями інших, розвивати особистісні якості, формувати дослідницькі вміння.

Разом із тим, як негативне, відзначили розумове перевантаження під час напруженої навчальної праці і, як результат, - швидку втомлюваність, але цього можна легко уникнути, якщо викладач буде враховувати індивідуальні психологічні особливості студентів і ретельно продумувати всі етапи заняття і види робіт, які він пропонує студентам, не забуваючи про моменти релаксації під час занять, які допомагають зняти інтелектуальну та фізичну втому студентів.

Для того, щоб мати об'єктивну картину використання вчителями групових форм роботи та вміння використовувати їх, бо це єдина форма роботи, яка дає можливість максимального залучення як студентів, так і учнів до навчальної діяльності на заняттях і уроках. За методичними вимогами 90 % часу уроку має надаватися розвитку мовлення учнів, і лише

10 % - мовленню вчителя. На нашу думку, цього можна досягти саме завдяки використанню групових форм роботи, де учні мають можливість отримати максимальне мовленнєве навантаження. Хоча використання цих форм і вимагає від викладача певних умінь їх застосування, але вміння використовувати різноманітні форми роботи з учнями, оцінювати ефективність того чи іншого виду навчальної діяльності обов'язково повинні бути притаманні сучасному вчителю. Від того, як ми готуємо вчителів, буде залежати рівень навчальних досягнень учнів у загальноосвітніх навчальних закладах.

Для визначення найбільш ефективних групових форм роботи нами було проведено тестування серед студентів-вечірників, анкетування та опитування вчителів і студентів, відвідано 120 уроків учителів м. Києва, проведено зрізи знань, умінь і навичок учнів загальноосвітніх навчальних закладів м. Києва.

Проаналізувавши результати, зрізів знань, умінь і навичок учнів (14 050 контрольних робіт), відвідані уроки, результати проведених тестів, анкетування, опитування, власний досвід, ми дійшли висновку, що найбільш ефективними формами роботи є групові, а саме:

- **Творчі проекти.** Учасникам дається можливість виконати проекти робіт, що пов'язані з темами, які вивчаються, і вимагають повного розуміння цих тем та володіння відповідними навичками й умінями. Проекти можуть бути виконані під час проведення занять або у вільний час. Використання цього виду роботи надає можливість вільного створення груп, які виконуватимуть ці проекти та залучення, до роботи в цих групах студентів з різним обсягом знань і умінь. Більш сильні студенти допомагають слабшим. Під час цієї допомоги відпрацьовуються певні навички й уміння, закріплюються та поглиблюються вже набуті знання, навички й уміння, що сприяє розвитку творчих здібностей тих студентів, які допомагають і тих, кому допомагають. Спільна навчальна діяльність сприяє й створенню сприятливого мікроклімату, без якого неможливе навчання дорослих..

Посадити за столом їх можна, але примусити вчитися неможливо, якщо вони самі цього не захочуть. Саме бажанню навчатися і допомагають сприятливі умови навчання, тобто сприятливий мікроклімат на заняттях.

- **Навчання за моделлю.** На основі певної моделі студенти аналізують предмети, явища в більш широком масштабі. Такий вид роботи дає можливість розвивати критичне мислення, вміння висувати ідеї, аналізувати, вміння переносити набуті навички у нові ситуації, що завжди складало певні труднощі для студентів.

- **"Мозковий штурм".** Студенти працюють у невеличких групах, їм дається проблема (тема), і пропонується обговорити цю проблему (тему) для того, щоб знайти певне її вирішення. Це надає студентам можливість ознайомитись з реальною або вигаданою ситуацією, з метою навчання в процесі набуття досвіду. Студенти можуть генерувати різні ідеї, поєднати та покращити їх, враховувати думки інших людей, продумати варіанти дій, не перебуваючи під тиском реального життя і паралельно розвиваючи свої навички і вміння спілкування. Йде навчання через вербальну взаємодію з іншими студентами з використанням накопиченої життєвої мудрості.

- **Ситуативний метод.** Студентам пропонується вирішити певні реальні ситуації, які трапляються в житті. Таким чином вони навчаються аналізувати, обговорювати, робити висновки, обмінюватися конкретним досвідом виходу з подібних ситуацій, під час цього процесу удосконалюючи і поглиблюючи свої знання, навчаючись співробітництву. Студенти вчать з досвіду власної діяльності.

- **Дебати (дискусії).** Окремі студенти або групи студентів обирають питання, пов'язані з дискусійною темою. Їм дається певний час на підготовку. Цей вид діяльності спонукає студентів до знаходження додаткових джерел, у яких вони знаходять цікаві матеріали для того, щоб аргументувати свої переконання з того чи іншого питання та довести правильність саме своєї точки зору або спростувати їх. Така робота з додатковими матеріалами

сприяє розвитку інтересу, розвитку дослідницьких вмінь. Під час дебатів розвиваються комунікативні вміння, вміння аналізувати, зважувати, вести бесіду, відстоювати свою точку зору, підводити підсумки.

- **Рольові ігри.** Студенти, перебираючи на себе певні ролі, ведуть розмову від імені свого героя, таким чином, знімаються психологічні перешкоди. Студенти не бояться зробити помилку, видатися смішними, стають розкутими. Моделювання спілкування у різноманітних ігрових ситуаціях сприяє невимушеному засвоєнню програмного матеріалу, дає студентам змогу виступити у будь-якій соціальній ролі, планувати свою власну мовленнєву поведінку та поведінку співрозмовників. Рольова гра дає можливість використовувати як лінгвістичні засоби спілкування, так і паралінгвістичні (міміка, жести, рухи). Заняття стають жвавими, цікавими, відступає втома, підвищується мотивація та інтерес до навчання.

- **Лекції або заняття.** Тема дається викладачем, а сама лекція або практичне заняття готується і проводиться студентом або студентами з максимальним залученням всієї групи. Цей вид діяльності підвищує соціальний статус тих чи того, хто проводить це заняття. Дає студентам можливість переконатися в тому, що вони вже досягли певних успіхів, що вони талановиті, крім того, вони, навчаючи інших, удосконалюють свої знання, зростає самоусвідомлення, впевненість у своїх силах, розвиваються дослідницькі уміння і, як наслідок, приклад для інших студентів для поглиблення своїх знань. Саме цей вид діяльності найбільш сприяє розвитку вмінь самостійної роботи, студентів, без яких неможливе навчання дорослих, бо дві третини навчального часу відводиться саме на самостійне опрацювання студентами матеріалу.

- **Обговорення в групах.** Невеликі групи студентів (3-4) обговорюють певні теми, вирішують поставлені завдання, після створюються більші групи (5-6) з метою обміну результатами обговорення, порівняння результатів, підбиття підсумків, де всі допомагають один одному й конкурують радше з

іншими групами, аніж індивідуально. Обговорення корисне для створення умов, які сприяють обміну думками, коли погляди щодо теми обговорення мають тенденцію до розбіжностей, а також допомагає викладачеві з'ясувати рівень інтелектуальних можливостей студентів.

- **Обмін досвідом.** Студентам пропонується тема і дається завдання, спираючись на свій досвід, подати (презентувати) певний матеріал за цією темою. Наприклад, подати таке граматичне явище, як PresentPerfect. Ця форма роботи розкриває можливості студентів і надає також їм можливість поставити питання, отримати відповіді, зіставити із своїм досвідом, проаналізувати, вибрати кращий варіант подачі нового матеріалу з подальшим його використанням в своїй практиці, надає, можливість відчувати себе у ролі учнів та вибрати кращий варіант презентації матеріалу, удосконалюючи свої професійні якості вчителя. Навчаючи інших, навчаються самі. Це один із найефективніших і найтривкіших методів. Результати досліджень показують, що людина зберігає 90 відсотків тих знань, які вона зобов'язана передати іншим.

- **Метод "ментора".** Групи формуються з більш досвідчених та менш досвідчених студентів. Більш досвідчені студенти виступають у ролі вчителя, наставника, порадирика, тренера, наслідуючи людей, якими захоплюються, через спостереження та аналіз. Менторство стає значно ефективнішим, коли студент шанує ментора, тобто викладача.

- **Відкриття.** Використання цього віщу навчальної діяльності дає можливість навчатися від нових ідей або досвіду. Студенти, які вступають до вищого навчального закладу, дуже мало знають про нові методи і форми навчання, особливо з іноземної мови, наприклад, групові форми роботи. Викладач має довести студентам, що саме ці види навчальної діяльності є найефективнішими, і якщо студенти усвідомлюють це, то цей вид діяльності дійсно стає для них відкриттям, і є інтегральним актом навчання. Те, що сприймається студентами-дорослими усвідомлено, залишається надовго. У

дорослих короткочасна пам'ять погіршується, а довгострокова - покращується.

- **Навчання за допомогою комп'ютера.** Існуючі розроблені програми навчання за допомогою комп'ютера допомагають навчатися при мінімальній допомозі викладача. Мета цього виду навчальної діяльності досягти навчальних цілей за методикою "крок за кроком". Навчання за допомогою комп'ютера знімає психологічні перепони, суб'єктивізм в оцінюванні, але не завжди навчально-технічна база навчального закладу дає можливість широко використовувати цей вид діяльності.

- **Самокероване навчання (самонавчання).** Студенти навчаються самі, плануючи своє навчання та керуючи ним. Це дуже важливо для тих, хто інколи, з поважних причин, не може відвідувати заняття і, отримавши консультацію у викладача, сам надолужує пропущене. 60 % того, чого ми навчаємося, є результатом самостійних зусиль і самостійної ініціативи, а не формального навчання. Це особливо важливо, коли на певні дисципліни відводиться і недостатня кількість годин, і недостатній строк навчання. Самонавчання набагато більше захоплює і дає триваліший ефект, аніж інші види спрямованого навчання, але викладач повинен прикласти певні зусилля для спрямування студентів на самостійну роботу та довести переваги цього виду навчальної діяльності в процесі удосконалення рівня знань, умінь і навичок студентів.

- **Аудіовізуальний метод.** Навчання студентів відбувається шляхом надання їм можливості слухати записи, продивлюватись навчальні кінофільми, слухати радіо. Опанування іноземної мови неможливе без використання аудіовізуальних засобів; студенти повинні обов'язково слухати автентичні записи, слухати мовлення носіїв мови, інакше сформувані аудитивні вміння неможливо.

- **Взаємонавчання рівних.** Студенти навчаються, докладаючи заздалегідь спланованих зусиль, спрямованих на те, щоб навчати рівних собі й навчатися від них. Цей вид навчальної діяльності схожий на метод групової

співпраці і є одним з найефективніших способів навчання, якщо студенти мають певні навички у викладанні. Це студенти, які працюють у школах, викладають іноземну мову і вже володіють певними навичками професійної діяльності вчителя.

- **Інформація + запитання та відповіді.** Оскільки інформативна частина невелика, цей вид діяльності передбачає більшу взаємну активність, аніж лекція. Студенти швидше опановують певний матеріал, якщо він надаватиметься у вигляді відповідей на запитання, залучаючи їх до навчальної діяльності.

- **"Бджолині групи".** Невеличкі групи студентів (3-5 осіб) обговорюють запропоновані теми, дають відповіді на запитанням, вирішують проблеми, представляють результати обговорення на розгляд всій групі в усній або письмовій формі, зіставляючи результати своєї праці з результатами, які отримали інші групи. Використовуючи такий вид роботи, викладач максимально навантажує студентів з практики мовлення.

- **Демонстрація.** Студентам надається можливість переглянути певний навчальний матеріал, з обов'язковим його практичним використанням в певних ситуаціях і т. ін. Для того, щоб виявити як навчаються дорослі, за умови використання яких аналізаторів досягається найкращий результат збереження отриманих знань, нами було проведено такі дослідження:

- На одному із занять студентам було запропоновано прочитати текст пізнавального характеру з метою знаходження певних фактів та їх засвоєння;

- На другому занятті було запропоновано прослухати текст пізнавального характеру та запам'ятати відомості, з подальшим їх використанням у навчальній діяльності;

- На наступному занятті студентам пропонувалось продивитись картинки цікавих міст Лондона, про які студенти нічого не знали, та запам'ятати ці місця;

- Потім їм запропоновано було подивитись фільм без подальшого обговорення;

- Ще одне завдання було побудовано на обговоренні проблеми освіти в Україні;

- Наступне завдання включало певні відомості щодо професії вчителя, але з їх подальшим обговоренням, виявленням переваг та недоліків цієї професії, з розігруванням ролей викладачів різного стилю: авторитарного, демократичного.

Після кожного із завдань, через тиждень, студентам пропонувалось передати зміст отриманої інформації, що було зроблено з такими результатами. Дорослі протягом тижня зберігають знання відповідно до таких параметрів:

- 12 % того, що вони читають;
- 23 % того, що вони чують;
- 30 % того, що вони бачать;
- 51 % того, що вони бачать і чують;
- 74 % того, що вони проговорюють;
- 92 % того, що вони проговорюють і роблять.

Таким чином, найкращий результат досягається за умови практичного використання отриманих знань.

- **Індивідуальні завдання.** Студенти вирішують поставлені завдання індивідуально, розроблюють плани, записують свої думки, ідеї щодо певної інформації. Саме цей вид діяльності дозволяє студентам спокійно працювати, згідно психологічних, особливостей та з своїми можливостями, крім того, дається певний час, який сприяє створенню комфортних умов для навчальної діяльності і дозволяє просуватись до вирішення завдання із швидкістю, до якої студент звик.

- **Індивідуальні консультації.** Важливий ефективний шлях надання практичної та моральної підтримки студентам, можливості виявити проблеми, що виникли та допомогти скоригувати їх. Такий вид діяльності сприяє розвитку у студентів впевненості в своїх силах, допомагає їм зняти

нервовий стрес. Дорослі не хочуть демонструвати перед іншими свої недоліки, слабкості, незнання чогось.

- **Відвідування уроків.** Навчання відбувається поза стінами навчальних аудиторій. Студенти мають можливість спостерігати, аналізувати, знаходити потрібну інформацію тощо. Студенти роблять записи, переносячи вміння аналізувати, зіставляти у нові ситуації під час спостерігання, відокремлюючи ефективні форми роботи від малоефективних, аргументуючи свій вибір тих чи інших видів навчальної діяльності.

- **Лекція-виступ.** Викладач визначає тему, предмет дискусії, диспуту, обирає кілька малих груп студентів, які готують певні завдання:

- група інформаторів готує невеликі повідомлення, які торкаються дискусійних питань лекції, визначених викладачем;

- група диспутантів готується до обговорення і дискусій до поданих питань і під час лекції включається в активне обговорення питань, піднятих групою інформаторів;

- група аналізаторів рецензує відповіді, аналізує аргументи сторін, виносить пропозиції щодо оцінки роботи груп.

Викладач спрямовує хід дискусії, узагальнює, виділяє головне, підводить підсумки, оцінює роботу студентів. Такий вид діяльності на заняттях сприяє формуванню пізнавальних інтересів, пізнавальної активності, глибокому усвідомленню вивченого навчального матеріалу, можливість висловити свою думку, ідеї та підвищенню наукового рівня вкладання.

- **Вирішення проблем.** Визначається проблема та презентуються певні методи її вирішення. Виконання цього виду діяльності може відбуватися як у невеликих групах, так і окремими студентами. Такий вид діяльності розвиває не тільки комунікативні вміння, але й професійні педагогічні вміння майбутніх учителів.

- **Тести** можуть використовуватись як навчання, коли навчаються з результатів оцінки ефективності зворотного зв'язку, повторюючи матеріал, і як вид змагання тощо. Використання тестів також сприяє розвитку індивідуально-психологічних особливостей студентів, що є відповідальними за успішність перебігу іншомовної мовленнєвої діяльності (пам'ять, гнучкість мислення, та інші); розвитку спеціальних навчальних умінь, які дозволяють студентам організувати себе в ході виконання тесту. На цій основі розвиваються волевільні якості особистості студента, почуття відповідальності, здатність до самодисципліни. Розвивальна функція контролю реалізується також у напрямку розвитку інтересу, мотивації, стимулювання студента у досягненні вищих результатів своєї успішності в оволодінні іноземною мовою.

- **Опитувальники.** Опитувальники ретельно розробляються і спрямовуються на особистість студентів. Вони використовуються як суттєве доповнення інших видів навчальної діяльності, сприяють виявленню проблем, які виникають у студентів та корекції навчального процесу, вибору найефективніших форм і видів роботи, створенню сприятливого мікроклімату на заняттях.

- **Використання великих аркушів паперу.** З метою дотримання певної послідовності у вивченні теми, для більш чіткого розуміння основних моментів записується відповідна інформація на великих аркушах паперу. Студенти мають можливість просліджувати послідовність вивчення певної теми. Це сприяє підвищенню ефективності навчання, тому що є зорова опора. Найкращий результат досягається, коли задіяні всі аналізатори: слуховий, зоровий, мовленнєво-моторний, руховий.

- **Модель організованого поступу,** за якої навчання відбувається шляхом логічного зв'язку попередніх знань із новими та інтегрування в них. Такий вид діяльності є дуже важливим саме для дорослих, бо саме вони потребують повторювальної діяльності із застосуванням різних способів і аналізаторів.

- **Модель виправлення помилок**, за якої студенти навчаються, аналізуючи власний життєвий досвід і виправляючи колишні помилки. Працюючи в великих, малих групах, які складаються із студентів з різним рівнем знань, вони мають можливості навчатися, аналізуючи свої помилки та навчаючи інших.

Особлива увага надається розвитку писемної мовленнєвої діяльності студентів. Для формування міцних лексичних і граматичних навичок варто використовувати, на нашу думку, диктанти, не просто словникові диктанти для перевірки розуміння на слух і правопису, а граматичні. Викладач диктує речення українською мовою, а студенти записують їх англійською мовою. Час для перекладу не дається. Такий вид діяльності сприяє автоматизації будь-якої навички, яка передбачає певну швидкість виконання операції, що входять до дії, її цілісність і плавність, а також послаблення напруги. Диктант можна проводити як запис телефонограми, у формі гри у "зіпсований телефон", або для роботи в парах, студентам даються завдання написати оповідання за певними картинками, а після продиктувати їх своїм партнерам. Після цього доцільно перевірити правильність записаного диктанту.

Заповнення анкет, написання вітальних листівок, оголошень, листів особистого і ділового характеру, запрошень, конспектів, резюме, анотацій, проектів, нарисів, меню, словників, повідомлень, рефератів, творів, оповідань, віршів тощо сприяє розвитку вмінь писемного мовлення та логічного викладу думок. Особливо ефективними видами писемного мовлення є написання творів, листів, листівок.

Таким чином, можна зробити висновок, що в ході проведення дослідження, ми визначили найефективніші форми і види навчальних завдань, які сприяють розвитку комунікативних умінь у студентів вищих навчальних закладів, що здобувають другу вищу освіту. Найбільш оптимальними серед них є інтерактивні групові (кооперативні) форми навчальної діяльності. Їх можна вважати активними, такими, що стимулюють

пізнавальну активність студентів, перетворюють їх в суб'єкт самоосвіти і самовдосконалення, дають можливість найповніше розвивати комунікативні уміння та навички.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильєва Т.В. Сочетание групповых и индивидуальных форм организации учебной деятельности студентов как средство повышения эффективности обучения и профессионально-педагогической подготовки будущих учителей: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук - К, 1986. – 23 с.
2. Виноградова М.Д., Первин И.Б. Коллективная познавательная деятельность и воспитание школьников. – М., 1977. - 159 с.
3. Голант Е.Я., Есипов Б.П. Организационные формы обучения // Основы дидактики. - М.: Просвещение, 1967. -с. 309-334.
4. Дьяченко В.К. Сотрудничество в обучении: О коллективном способе учебной работы: Книга для учителя. - М.: Просвещение, 1991. - 191 с.
5. Загвязинский В.И. Преподавание как творческий процесс: К активизации учебного процесса в вузе // Вестник высшей школы. - 1987. - № 7. - С. 22-29
6. Зязюн И.А. Учитель, которого ждут. - М.: Просвещение, 1988. - 140 с.
7. Кан-Калик В.А. Индивидуально-творческая подготовка учителей // Советская педагогика. - 1989. - № 1. - с. 98-101.
8. Кан-Калик В.А., Никандров Н.Д. Педагогическое творчество. - М.: Педагогика, 1990. - 140 с.
9. Кондрашова Л.В., Буряк В.К., Гапоненко Л.А. Индивидуальная работа студентов по педагогическим дисциплинам. - Кр. Рог, 1995. - 155 с.
10. Кузьмина Н.В. Формирование педагогических способностей. - Л., Изд-во ЛГУ, 1961. - 97 с.
11. Лийметс Х.Й. Групповая работа на уроке. - М.: Знание. 1975.-123 с.
12. Лийметс Х.Й. Групповая работа в системе коллективной деятельности // Теоретические проблемы воспитательного коллектива. - Тарту: изд. ТГУ, 1975. -С. 171-174.

13. Рувинский Л.И. Самовоспитание личности. - М.: Мысль, 1984. - 140 с.
14. Слостенин В.А., Мищенко А.И. Профессионально-педагогическая підготовка современного учителя // Советская педагогика. - 1991. - № 10. - с. 79-84.
15. Унт И.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения. -М.: Педагогика. 1990. - 188 с.
16. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии// Изб. пед. соч., 1977. — Т,1. -310с.